अङ्गकार्ये गुणः

एतावता अङ्गकार्यं कथं प्रवर्तते इति अस्माभिः दृष्टम् | अङ्गकार्येषु एकं प्रमुखं कार्यं गुणकार्यम् | पाणिनेः धातुपाठे गुणस्य महत् नृत्यम् अस्ति; इदमेव गुणस्य नृत्यं सर्वत्र धातुपाठे व्याप्तम् | वस्तुतः नृत्यं सरलमेव—अङ्गम् अजन्तं (स्वरान्तम्) अस्ति चेत् अन्तिमे स्वरे गुणः अर्हः; अङ्गं हलन्तं चेत्, गुणः उपधायां सम्भवति |

प्रथमम्, अङ्गकार्यस्य प्रसङ्गः कः—कस्मिन् सन्दर्भे भवति इति | कश्चन चिन्तनक्रमः अस्ति | धातुभ्यः के के प्रत्ययाः आयान्ति, अपि च केन क्रमेण ?

A. चिन्तनक्रमः
– मनसि कश्चन धातुः अस्ति, अपि च कश्चन लकारः विवक्षितः, यथा वर्तमानकाले इष्टे सति लट्–लकारः | एवं च—
– धातुः + लट्
– लट्–स्थाने तिङ्संज्ञकः प्रत्ययः (प्रथमपुरुषैकवचने ति, द्विवचने तः, बहुवचने अन्ति, मध्यमपुरुषे सि, थः, थ, उत्तमपुरुषे मि, वः, मः)
– अधुना स्थितिः एवम्— धातुतः तिङ्–प्रत्ययः | स च तिङ्–प्रत्ययः सार्वधातुकसंज्ञकः (**तिङ्शित्सार्वधातुकम्** इत्यनेन सूत्रेण), अपि च कर्त्रर्थकः | कर्त्रर्थकः— कर्ता इति अर्थः यस्य सः कर्त्रर्थकः, प्रत्ययः | यदि धातुतः प्रत्ययः विहितः, अपि च सः प्रत्ययः सार्वधातुकसंज्ञकः, कर्त्रर्थकः, तिङ्संज्ञकः च, तर्हि तस्यां दशायां धातुप्रत्यययोः मध्ये विकरणप्रत्ययः विहितः अस्ति (**कर्तरि शप्** इत्यनेन सूत्रेण) |
– अधुना धातुः + विकरणप्रत्ययः + तिङ्संज्ञकः प्रत्ययः | धातुः + विकरणप्रत्ययः + तिङ्प्रत्ययः इत्येषां संयोजनेन क्रियापदं निष्पद्यते |

यथा वद् + लट् → वद् + ति → वद् + शप् + ति → वद् + अ + ति → वद + ति = वदति

B. एवं च अस्मिन् क्रमे क्रियापदस्य निर्माणार्थं त्रीणि कार्याणि सन्ति—
१. विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा धातु–विकरणप्रत्यययोः मेलनम्
२. तिङ्संज्ञकप्रत्यय–सिद्धिः
३. तिङ्संज्ञकप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः मेलनम्

अस्माकम् अवधानम् इदानीं प्रथमे सोपाने अस्ति—विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम् | यत् कार्यं धातौ भवति, यस्य कृते विकरणप्रत्ययः कारणम् अस्ति, तत् कार्यं विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम् | भ्वादिगणे तत् अङ्गकार्यम् त्रिविधा— (१) गुणकार्यम्; (२) धात्वादेशः; (३) धातौ अन्याः विकृतयः | अस्मिन् करपत्रे केवलं गुणकार्यं पश्येम | धात्वादेशस्य अपरस्य च काचित् चर्चा जाता पूर्वतन–करपत्रस्य अन्तिमे भागे | अग्रे च विस्तृतरूपेण भविष्यति |

अत्र बिन्दुद्वयम् अवधेयम् | प्रथमं, विकरणप्रत्ययं निमित्तं मत्वा धातुः एव अङ्गम्—नाम धातौ एव अङ्गकार्यं वर्तते | द्वितीयं, धातोः अङ्गकार्यं

किं, नाम विकरणप्रत्ययं निमित्तीकृत्य किं कार्यं भवति | इतः अग्रे उपरि दत्तं चिन्तनक्रमं पुनः न वक्ष्यामः—केवलं विकरणप्रत्ययं निमित्तीकृत्य अङ्गकार्यम् अवलोकयाम | किन्तु मनसि अवधातव्यं यत् तदा एतत् कार्यं सम्भवति यदा तस्मात् पूर्वं लकारः विवक्षितः अपि च लकारस्य स्थाने तिङ्संज्ञकप्रत्ययः विधीयते | अधः एतत् सर्वं न उच्यते, किन्तु मनसि स्यात् |

ज्ञायते यत् अङ्गम् अजन्तं चेत् अन्तिमे स्वरे गुणः अर्हः; अङ्गं हलन्तं चेत्, गुणः उपधायां च सम्भवति | अस्मिन् प्रथमे सोपाने धातुः एव अङ्गम् | धातवः द्विविधाः—यथा अजन्तशब्दाः हलन्तशब्दाः च सन्ति, तथैव अजन्तधातवः हलन्तधातवः च सन्ति | द्वयोः धातु-प्रकारयोः अङ्गकार्यं कीदृशम् इति लक्षयित्वा इदं भागद्वयं कल्पितम् | ततः अग्रे च अजन्तधातवः पुनः नव उपविभागेषु—

- अकारान्ताः धातवः
- आकारान्ताः धातवः
- इकारान्ताः धातवः
- ईकारान्ताः धातवः
- उकारान्ताः धातवः
- ऊकारान्ताः धातवः
- ऋकारान्ताः धातवः
- ॠकारान्ताः धातवः
- एजन्ताः धातवः

हलन्ताः धातवः पञ्च उपविभागेषु—

- अदुपधाः
- इदुपधाः
- उदुपधाः
- ऋदुपधाः
- अवशिष्टाः

तर्हि अस्माकं दशसु धातुगणेषु धातवः एषु उपविभागेषु विभक्ताः | अधुना इदं विभजनम् अनुसृत्य अङ्गकार्यं भ्वादिगणे अवलोकनीयम् | अपि च अस्मिन् पाठे विशेषतः अङ्गस्य गुणकार्यम् |

<u>भ्वादिगणे अङ्गस्य गुणकार्यम्</u>

१. **<u>अजन्तधातवः</u>** (भ्वादौ सप्ततिः [७०] अजन्तधातवः सन्ति)

अजन्तधातूनां गुणकार्यं भवति अनेन सूत्रेण – **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** | इदं सूत्रम् अङ्गस्य अन्तिमे स्वरे कार्यं करोति—यदि सः

अन्तिमः स्वरः इक् प्रत्याहारे स्यात् | इक्–प्रत्याहारः नाम इ, उ, ऋ, ऌ | यत्र धात्वन्ते इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ च अस्ति, तत्र शप्–विकरणप्रत्ययस्य कारणेन स्वरस्य गुणः भवति | शप् शित् अपि अस्ति, पित् अपि अस्ति, अतः तस्मिन् परे गुणः भवति | अनन्तरं यतोहि नूतनस्य गुण–स्वरस्य परं स्वरः अस्ति (शपः अकारः), अतः **एचोऽयवायावः** इत्यस्य प्रसक्तिः अस्ति | ए–स्थाने अय्, ऐ–स्थाने आय्, ओ–स्थाने अव्, औ–स्थाने आव् | तर्हि भ्वादिगणे एतत् सर्वं पश्याम—

भ्वादिगणे आकारान्ताः धातवः न सन्ति |

– <u>इकारान्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशाः सप्त धातवः सन्ति)

जि + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
जि + अ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन इगन्तस्य गुणः
जे + अ **एचोऽयवायावः** इत्यनेन ए–स्थाने अय्–आदेशः
जय् + अ → जय इति अङ्गम् |

(अत्र बोध्यं यत् शप् निमित्तीकृत्य जि इत्यङ्गम् | 'ति'–निमित्तीकृत्य जय इत्यङ्गम् | तथैव अपि अग्रे सर्वत्र |)

तथा च क्षि + शप् → क्षि + अ → क्षे + अ → क्षय् + अ → क्षय इति अङ्गम्
तथैव ज्रि → ज्रय, श्वि → श्वय, स्मि → स्मय, श्रि → श्रय

– <u>ईकारान्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशौ द्वौ धातू स्तः)

डी + शप् → डी+ अ → डे + अ → डय् + अ → डय इत्यङ्गम् |
नी + शप् → नी + अ → ने + अ → नय् + अ → नय इत्यङ्गम् |

– <u>उकारान्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशाः १५ धातवः सन्ति)

ध्रु + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
ध्रु + अ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन इगन्तस्य गुणः
ध्रो + अ **एचोऽयवायावः** इत्यनेन "ओ" स्थाने "अव्" आदेशः
ध्रव् + अ → ध्रव इत्यङ्गम्

तथैव स्त्रु + शप् → स्त्रु + अ → स्त्रो + अ → स्त्रव् + अ → स्त्रव इत्यङ्गम्
तथैव कु → कव, घु → घव, उ → अव, डु → डव, च्यु → च्यव, प्रु → प्रव

– <u>ऊकारान्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशाः त्रयः धातवः सन्ति)

भू + शप् → भू + अ → भो + अ → भव् + अ → भव
मू + शप् → मव, पू + शप् → पव

– <u>ऋकारान्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशाः एकादश धातवः सन्ति)

हृ + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
हृ + अ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन इगन्तस्य गुणः
हर् + अ → हर इत्यङ्गम्

तथैव ह्वृ + शप् → ह्वर, गृ → गर, घृ → घर, धृ → धर, स्वृ → स्वर, स्मृ → स्मर

– <u>ऋकारान्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशः एकः धातुः अस्ति)

तॄ + शप् → तॄ + अ → तर् + अ → तर

– <u>एजन्ताः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशाः एकत्रिंशत् धातवः सन्ति)

'एच्' इति प्रत्याहारः = ए, ओ, ऐ, औ | येषां धातूनाम् अन्तिमः वर्णः ए, ओ, ऐ, औ च, ते एजन्ताः धातवः | अतः **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यस्य प्रसक्तिः नास्ति किल, यतः धात्वन्ते इ,उ, ऋ वा नास्ति | केवलं सन्धिकार्यं भवति अत्र, **एचोऽयवायावः** इति कारणतः | एचः स्थाने अय्, अव्, आय्, आव् एते आदेशाः भवन्ति |

दे + शप् गुणकार्यं नास्त्येव | **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
दे + अ सन्धि कार्यं **एचोऽयवायावः**
दय् + अ → दय इत्यङ्गम्

तथैव मे + शप् → मे + अ → मय् + अ → मय; दे → दय, धे → धय, वे → वय

दै + शप् → दै + अ → आय् आदेशः → दाय् + अ → दाय
तथैव गै → गाय, प्यै → पाय, श्यै → श्याय, त्रै → त्राय, जै → जाय, शै → शाय

२. **<u>हलन्तधातवः</u>** (भ्वादौ ईदृशाः ८८० धातवः सन्ति)

अत्र इगुपध–धातूनाम् उपधायाम् इक्–स्वरस्य गुणः | इक् प्रत्याहारः नाम इ, उ, ऋ, ऌ; इगुपध–धातुः नाम यस्य धातोः उपधायाम् इक्–

स्वरः अस्ति, सः | स्वरात् तकारस्य योजनेन केवलं ह्रस्वः स्वरः निर्दिष्टः, अतः इत् नाम ह्रस्व–इकारः, उत् नाम ह्रस्व–उकारः, ऋत् नाम ह्रस्व–ऋकारः | इदुपध–धातुः नाम यस्य धातोः उपधायां ह्रस्व–इकारः अस्ति, सः | उदुपध–धातुः नाम यस्य धातोः उपधायां ह्रस्व–उकारः अस्ति, सः | ऋदुपध–धातुः नाम यस्य धातोः उपधायां ह्रस्व–ऋकारः अस्ति, सः |

हलन्तेभ्यः धातुभ्यः **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यस्य प्रसक्तिः, यतोहि इदं सूत्रं कार्यं करोति उपधायम्, अपि च एषु धातुषु उपाधायां बहुत्र ह्रस्व–इकः स्वराः सन्ति | अत्र अवधेयम् यत् सूत्रानुसारं केवलं लघु इकः गुणः भवति, न तु दीर्घ इकः | सूत्रार्थे तदा गुणः भवति यदा सार्वधातुक–प्रत्ययः आर्धधातुक–प्रत्ययः वा परे अस्ति | शप् तु सार्वधातुक–प्रत्ययः अतः सूत्रस्य प्रसक्तिः | कथम् इदं कार्यं दृश्यते इति अधः पश्याम |

– <u>इदुपधाः धातवः</u> (भ्वादौ ईदृशाः ४० धातवः सन्ति)

टिक् + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
टिक् + अ **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यनेन उपधायां इक्–स्वरस्य गुणः
टेक् + अ → टेक इत्यङ्गम्

तथैव इट् + शप् → एट; पिठ् → पेठ, चित् → चेत, निश् → नेश इत्यादीनि अङ्गानि निष्पन्नानि

– <u>उदुपधाः</u> (भ्वादौ ईदृशाः ६४ धातवः सन्ति)

शुच् + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
शुच् + अ **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यनेन उपधायां इक्–स्वरस्य गुणः
शोच् + अ → शोच इत्यङ्गम्

तथैव कुज् + शप् → कोज; लुट् → लोट, मुद् → मोद, शुभ् → शोभ इत्यादीनि अङ्गानि निष्पन्नानि

– <u>ऋदुपधाः</u> (भ्वादौ ईदृशाः २० धातवः सन्ति)

[ऋ इत्यस्य गुणः अर्]
गृज् + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
गृज् + अ **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यनेन उपधायां इक्–स्वरस्य गुणः
गर्ज् + अ → गर्ज इत्यङ्गम्

तथैव कृष् + शप् → कर्ष; हृष् → हर्ष, सृप् → सर्प, मृष् → मर्ष इत्यादीनि अङ्गानि निष्पन्नानि

– <u>अदुपधाः</u> (भ्वादौ ईदृशाः २३६ धातवः सन्ति)

[अत्र ह्रस्व अकारः उपधायाम् अस्ति; अकारस्य गुण–विकृतिः न भवति एव, अतः किमपि अङ्गकार्यं नास्ति |]

लज् + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
लज् + अ → लज इत्यङ्गम्

तथैव अक् + शप् → अक; नट् → नट, यत् → यत, वद् → वद इत्यादीनि अङ्गानि निष्पन्नानि

– <u>शेषाः</u> (भ्वादौ ईदृशाः ५१६ धातवः सन्ति)

[अत्र उपधायां इकः स्वरः नास्ति, अतः किमपि अङ्गकार्यं नास्ति |]

सेक् + शप् **लशक्वतद्धिते** इत्यनेन शकार–लोपः, **हलन्त्यम्** इत्यनेन पकार–लोपः
सेक् + अ → सेक इत्यङ्गम्

तथैव मूर्च्छ् + शप् → मूर्च्छ; मन्थ् → मन्थ, वन्द् → वन्द सूद् → सूद इत्यादीनि अङ्गानि निष्पन्नानि

इति भ्वादिगणे विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम्, विशेषतः गुणकार्यम् | अन्यानि अङ्गकार्याणि अग्रे वक्ष्यन्ते |

Swarup – March 2013 (updated Aug 2016)